

Dyczek, Piotr

Talizmany egejskie w epoce brązu : wybrane zagadnienia

Studia i Materiały Archeologiczne 6, 15-38

1987

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Piotr Dyczek
Uniwersytet Warszawski

TALIZMANY EGEJSKIE W EPOCE BRĄZU. WYBRANE ZAGADNIENIA

W toku prac archeologicznych prowadzonych na Łądzie Grec-
kim, Cykladach oraz Krecie odkryto duże ilości gemm. Znajdowano
je w różnych miejscach - pałacach, pracowniach rzemieślniczych,
domach mieszkalnych, na ulicach i cmentarzach. Jedne służyły do
pieczętowania, inne do ozdoby, jeszcze inne do celów magicz-
nych. W ostatniej grupie wyróżniamy amulety i talizmany. Pierw-
sze z nich odznaczały się różnorodnością form i materiałów.
Często występowały jako elementy stroju, części bransolet, na-
szyjników, pierścieni, wisiorów. Wydaje się, że Egejczycy kła-
dli szczególny nacisk na właściwości materiału, któremu przypis-
ywano konkretne znaczenie magiczne, np. bursztyn, róg jelenia
etc. ¹. Ich funkcje mogły również pełnić przedmioty rzadkie,
osobliwe albo też mające dla właściciela znaczenie specjalne,
związane z jego osobistymi przeżyciami, np. pazury, szpony, kły
upolowanego zwierzęcia ². Często amuletami były kamienie i rzad-
ko spotykane minerały, kojarzące się, być może, w świadomości
posiadacza z symbolami religijnymi. Istotną rolę odgrywał
kształt: głowy lwów, panter, żmije ³.

Mniej jasny wydaje się zakres znaczeniowy pojęcia taliz-
man. Można sądzić, że nazwa wywodzi się z języka arabskiego od
słowa *tilásm* - obraz magiczny ⁴. Współcześnie uważa się, że ta-
lizman to bardziej skuteczna odmiana amuletu. Jego moc magiczna

¹ RE, kol.1984-1988.

² K.Birket-Smith, *Ścieżki kultury*, tłumaczenie K.Gvert-
-Waedtke i T.Evert, Warszawa 1974, s.423 nn.

³ RE, kol.1986.

⁴ V.Kenna, *Cretan Seals with a Catalogue of the Minoan
Gems in the Ashmolean Museum*, Oxford 1960, s.1.

jest większa, ponieważ formę wzbogacają pewne symbole lub znaki⁵. Główne znaczenie ma zatem wyobrażony rysunek, motyw, symbol. W sensie magicznym niektórzy naukowcy twierdzą, że jeżeli amulet ochroni przed działaniem złych sił, to talizman przyciąga siły dobre⁶. Istnieje jednak wyraźna zależność między znakiem magicznym a typem i kształtem kamienia. Nie znaczy to jednak, że łatwo jest określić kryteria wyróżniania talizmanów oraz ich typologię. Podejmowano w tym zakresie wiele badań, prezentowano różne poglądy.

W pracach tych były bardzo przydatne teksty starożytne. Niektóre z nich pozwalają na zorientowanie się w przeznaczeniu kamieni. Najstarsze wzmianki pochodzą z połowy II tysiąclecia z Asyrii. Nieznany autor pisze:

"... KA-GI-NA kamień (hematyt)
pomoże ci zniszczyć wrogów,
pieczęć z lapis lazuli będzie własnością ludzi i boga,
bóg będzie radował się nią,
pieczęć DU-SHI (kryształ górski)
będzie rozszerzać posiadłość człowieka w imię boga.
z pierścienia TU-UD-ASCH/?/ wkroczy radość do serca czło-
wieka,
z pierścienia ZA-TU-MUSCH-GIR (zielony serpentyn)
błogosławieństwo będzie mu dane.
Z pierścienia CUG (czerwony karneol lub jaspis)
człowiek nigdy nie będzie oddzielony od łask boskich ..."⁷

W Grecji rozważania nad właściwościami podjął w dziele "O kamieniach" Teofrast. Autor stara się znaleźć odpowiedź na szereg konkretnych pytań, np. jak powstają kamienie, jakie są ich właściwości i z czego one wynikają, jak działają na człowieka. Według niego, szmaragdy zawdzięczają swoją barwę wodzie, a służą jako doskonały środek przeciwko chorobom oczu⁸.

⁵ V.Kenna, op.cit., s.68 i nast.

⁶ Prinke, Weres, Mandala życia, Poznań 1984, s.28.

⁷ Nie znamy autora tego tekstu. Filologowie ustalili, że powstał on nie później niż w II tys. Był umieszczony na pieczęci cylindrycznej.

⁸ Teofrast, O kamieniach, 29-30.

Wiele podobnych myśli znajdujemy także w innych pracach. Niektóre przytacza rzymski encyklopedysta Pliniusz Starszy⁹. Wspomniane przez Teofrasta tzw. ...odradzające się kamienie...¹⁰ nazywa „,,kamieniami orła...”¹¹ oraz informuje, że używano ich jako talizmanów przeciwdziałających poronieniu.

Przez całą starożytność, aż po wieki średnie, było bardzo rozpowszechnione wiązanie własności fizycznych czy też sposobu występowania danego kamienia w przyrodzie, z własnościami magicznymi. W Średniowieczu interesowały ludzi medyczne aspekty działania talizmanów. Wiedzę w tej dziedzinie zebrał w wierszowanym traktacie, wydanym w roku 1270, dominikanin Mikołaj z Polski, członek uniwersytetu w Montpellier.

Jednak dopiero wiek XX, wraz z rozwojem etnografii, przyniósł usystematyzowane koncepcje. Między innymi należał do nich pogląd, że talizmany należy wiązać z totemami. Sugestie takie odnajdujemy w pracach G.Thomsona¹², opracowaniach religioznawczych¹³ i pracach syntetycznych¹⁴. W Polsce, z tego punktu widzenia analizował motyw labrys R.Gansiniec¹⁵. Intensywne prace archeologiczne prowadzone przez A.Evansa na Krecie¹⁶, G.Mylonasa i C.Blegena na Łądzie Greckim¹⁷ i związane z nimi napływ znacznej ilości zabytków, spowodował przyjęcie nowych metod opracowania gemm. A.Evans, F.Matz sugerowali, że znaczenie magiczne mają tzw. gemmy pryzmatyczne¹⁸. Do tego poglądu przychy-

⁹ Pliniusz, *Hist. Nat.*, passim.

¹⁰ Teofrast, *op.cit.*, 30-35.

¹¹ Pliniusz, *op.cit.* XXX, 130, XXXII, 151 oraz Solinus, *Collectanea rerum memorabilium*, XXXVII 14,15.

¹² G.Thomson, *Egea prehistoryczna*, tłum. A.Dębicki, Warszawa 1958, s.131 i nast.

¹³ *Religie wczoraj i dziś*, Warszawa 1971 pod red. J.Kellera, s.174 i nast.

¹⁴ K.Birket-Smith, passim; G.R.Levy, *Gate of Horn*, London 1947, s.213 i nast.

¹⁵ R.Ganszyniec, *La Double Mache, Est - elle un Sybole Religieux*, Lwów 1925, s.16 i nast.

¹⁶ G.E.Mylonas, *Mycenae. The Capital City of Agamemnon*, Princeton 1957, rys.116.

¹⁷ C.W.Blegen, *Zygouries. A Prehistoric Settlement in the Valley of Cleone*, Cambridge 1928, tab.XX, 3.

¹⁸ F.Matz, *La Crete et la Grece primitive. Prologomenes a l'histoire de l'art grec*, Paris 1962, passim.

łał się również K. Branigan twierdząc, że motywy innych gemm mogą mieć również znaczenie magiczne¹⁹. Wkrótce stało się oczywiste, że bez określenia sztywnych kryteriów wszelkie prace typologiczne są skazane na niepowodzenie. Określenie ich stało się rzeczą podstawową. W wyniku porównywania motywów wyobrażonych na powierzchni gemm, dopiero w latach sześćdziesiątych zaproponowano wstępną klasyfikację. Uczynił to V.E.G. Kenna w pracach "Cretan Seals"²⁰ i "The Cretan Talismanic Stone in the Late Minoan Age"²¹ proponując kilka kryteriów wyróżniania talizmanów.

Pierwszym, na jakie zwrócił uwagę, jest kryterium trwałości motywu "... powracającego z nieznaczną zmianą proporcji ..."²². Tłumaczy to zjawisko wiary człowieka antycznego w skuteczność wyrytego na powierzchni gemmy przedstawienia. Następne, to tzw. kryterium motywu²³. W jego ramach wyróżnia 7 grup tematycznych wśród przedstawień na gemmach - talizmanach.

Pierwsza /a/ to wazy rytualne, różniące się stopkami, uchwykami, pokrywkami. Zalicza także do tej grupy dzbanki z dzióbkami. Czasem towarzyszą im przedstawienia roślinne i solarne.

Kolejną grupę /b/ stanowią wyobrażenia roślinne występujące jako temat samodzielny: róża, gałęzie, nasiona, zwinięte liście.

Trzecia /c/ - to symbole religijne: labrys, rogi sakralne.

Na czwartym miejscu /d/ - stawia stwory morskie: tuńczyki, delfiny, latające ryby, ośmiornice i skorupiaki.

Do tzw. symboli zwierzęcych, które tworzą kolejną piątą /e/ grupę należą: głowa byka, lwa oraz ich maski.

Wyobrażenia owadów: pszczoły, chrabąszcze, mrówki i muchy, autor włącza do szóstej /f/ grupy.

Ostatnią grupę tematyczną /g/ stanowią przedstawienia ptaków. Waha się natomiast, czy zaliczyć do talizmanów gemmy z przedstawieniem statków centralnie usytuowanych na powierzchni kamieni.

¹⁹ K. Branigan, Kadmos 8/1969, s.7 i nast.

²⁰ V. Kenna, op.cit., s.68.

²¹ V. Kenna, The Cretan Talismanic Stone in the Late Minoan Age, Lund 1969.

²² V. Kenna, The Cretan Talismanic..., s.26.

²³ V. Kenna, The Cretan Talismanic..., s.27.

V.E.G.Kenna zauważa również, że w okresie PE istnieją gemmy wykonywane dawnymi technikami cięcia kamieni. Jest to świadoma archaizacja motywu i sposobu wykonania.

Poglądy Kenny zostały zaakceptowane przez naukowców zajmujących się archeologią egejską²⁴. Często znajdują one zastosowanie w wydzielaniu talizmanów podczas weryfikacji zbiorów muzealnych pod tym kątem²⁵.

Biorąc pod uwagę sugestie przedstawione wyżej oraz własne obserwacje i przemyślenia, pragnę zaproponować siedem kryteriów najbardziej przydatnych - moim zdaniem - do wyróżnienia talizmanów spośród gemm egejskich:

- 1 - brak przedstawień ludzi na ich powierzchni,
- 2 - przedstawienia monotematyczne, ujęte statycznie,
- 3 - nie używanie ich jako pieczęci,
- 4 - niezmienność motywu w czasie,
- 5 - archaizacja,
- 6 - analogie tematyczne z motywami kamieni magicznych z sąsiednimi kręgami kulturowymi,
- 7 - stosowanie specyficznych materiałów i odrębnych kształtów w produkcji tego rodzaju gemm.

Brak przedstawień ludzi

W pracach dotyczących gliptyki egejskiej stosunkowo dużo miejsca poświęca się gemmom, które na powierzchni mają wyryte sceny figuralne - najlepsze źródło do poznania niektórych aspektów życia na obszarze Egei w III i II tysiącleciu. Nic też dziwnego, że inne gemmy nie wzbudziły tak dużego zainteresowania, szczególnie wówczas, gdy były ozdobione motywami dekoracyjnymi, wzorami geometrycznymi lub roślinnymi, w wielu wypadkach mocno stylizowanymi. Trzeba jednak pamiętać, że zasadą systemu wierzeń

²⁴ L.Press, *Życie codzienne na Krecie w państwie króla Minośa*, Warszawa 1972, *passim*.

²⁵ BSA 62, 1967, s.27 i nast.; BSA 66, 1971, s.49 i nast.; *Bulletin du Musee Hongaries des Beauty - Art.29*, Budapest 1967.

i obrzędów magicznych w Egei ²⁶ było to, że w sytuacjach trudnych nie szukano pomocy u drugiego człowieka, ale bóstwa. Nie znano również zwyczaju umieszczania wizerunku jakiejś bliskiej osoby, aby w ten sposób oddać ją pod opiekę bóstwa. Zatem tylko wśród tych gemm, którym obce jest wyobrażenie człowieka należy szukać talizmanów. Jest to więc pierwsze kryterium zawężające pole analizowania motywów i wyodrębniania talizmanów.

Przedstawienia monotematyczne i ujęte statycznie

Jeśli poddamy analizie zasady kompozycji, na których opierały się motywy niektórych gemm, łatwo dojdziemy do wniosku, że artysta stara się zaznaczyć w szczególny sposób główny motyw. Czyni to poprzez stosowanie odpowiedniej techniki wykonywania reliefu i przez odpowiednie rozmieszczenie elementów wyobrażanego motywu. Istnieją gemmy, na powierzchni których motyw zajmuje miejsce centralne i jest rozłożony symetrycznie wokół osi symetrii. Można nawet zauważyć tendencję do celowego jej akcentowania przez stosowanie np. deformacji motywu - jego wydłużenie. Elementy towarzyszące są przedstawione mniej starannie. W niektórych wypadkach artysta dąży do urealnienia sytuacji wyobrażonej na gemmie. Dlatego np. dzbanki czasem stoją na liniach symbolizujących ziemię lub na ołtarzach, czy też rogach sakralnych, specjalnych podstawkach itd. Stało się to możliwe dopiero po osiągnięciu przez artystów egejskich odpowiedniego poziomu umiejętności technicznych. Omawiany proces możemy prześledzić od okresu WE, w którym gemmy-talizmany miały więcej niż jedną oś kompozycyjną. Dopiero w okresie SE i PE następuje ujednoczenie założeń artystycznych. Szczególnie jest to widoczne w grupie przedstawień, w których chodzi o uzyskanie złudzenia ruchu "zatrzymanego w kadrze". Nie możemy na podstawie samego wyobrażenia stwierdzić, czy np. statek płynie, czy stoi, czy ptak jest w locie. Jest to zjawisko, które stanowi przeciwieństwo do pełnej ruchu i dynamiki sztuki egejskiej. Na tym tle wyraźnie wyodręb-

²⁶ M.Nilsson, *The Minoan - Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*, Lund 1962, passim; P.W.Person, *The Religion of Greece in Prehistoric Times*, Los Angeles 1964, passim; J.Fraser, *Złota gałąź*, Warszawa 1956, passim.

nia się grupa talizmanów. Ich motywy odznaczają się statyką, są przedstawiane przeważnie bez stosowania skrótów perspektywicznych, w najszerszych płaszczyznach.

Nieuzywanie talizmanów jako pieczęci

Istnieje grupa gemm, nie posiadających w znanym nam materiale archeologicznym odcisków. Nie wydaje się to tylko sprawą przypadku. Z wielu bowiem gemm znamy zachowane odciski, głównie na małych płatkach gliny²⁷. V.E.G.Kenna wysunął hipotezę, że może to być jedno z kryteriów wyróżniania talizmanów²⁸. Zwraca uwagę, że kamienie te nie posiadają uchwyty umożliwiających wyraźne odcisnięcie ich motywów. Mają one jedynie otworki, które mogły służyć do przeciągnięcia sznureczka lub rzemyka²⁹, gdyż wieszano je zapewne na przegubie ręki lub szyi³⁰. Gemmy, które nie posiadają otworków, mogły być noszone w woreczkach lub też specjalnych futerałach³¹. Dodatkową trudnością, przy próbach pieczętowania były ich małe rozmiary.

Także obserwacja sposobu cięcia gemm-talizmanów wydaje się być argumentem przemawiającym za nieuzyciem ich jako pieczęci. Obróbka za pomocą kółka grawerskiego³² rozwijająca się od okresu SE również nie sprzyjała produkcji pieczęci. Uzyskiwano bowiem szczególnie w motywach talizmanów bardzo wąski i stosunkowo głęboki relief, np. w motywach gałęzi. Można również do tego problemu podejść od strony artysty. Pojawia się wtedy pytanie, czy wykonując jakąś gemmę, myślał on o formie jej reprodukcji. A.Persson³³ stoi na stanowisku, że H.Biesantz³⁴ prezentuje przeciwny

27 JHS, XXII/1902/, s.76 i nast.

28 V.Kenna, *The Cretan Talismanic...*, s.26.

29 V.Kenna, *Cretan Seals*, s.70.

30 L.Press, *Życie codzienne*, s.135.

31 V.Kenna, *Cretan Seals*, s.68.

32 A.Furtwängler, *Die Antiken Gemmen*, Leipzig-Berlin 1900, t.III, s.29.

33 P.W.Persson, *op.cit.*, s.25 i nast.

34 H.Biesantz, *Kretisch-mykenische Siegelbilder, Stilgeschichte und Chronologische Untersuchungen*, Marburg 1954, *passim*.

pogląd. Według niego, jest to zarazem sprawdzian autentyczności danej gemmy. Nie możemy jednak pominąć sugestii, zgodnie z którymi strony świata odgrywały w kulturze egejskiej pewne znaczenie³⁵. Statyczne, często powtarzane motywy talizmanów trwające przez długi okres, nie nadawały się do oznaczenia własności. Nie mamy, jak już wspomniałem wyżej, śladów zwyczaju oddawania pod opiekę bóstwa osób, a tym bardziej magicznego "zamykania" np. domostw.

Trwałość motywu

Zestawiając wytwory gliptyki od okresu WE do PE, można zauważyć ciekawą prawidłowość. Okazuje się, że istnieją motywy, które nie ulegają zmianie przez bardzo długi okres. Do nich należy motyw statku, ryby, ptaka, naczynia. Znamy również takie motywy, które występują z różną częstotliwością w różnych okresach. Ma to miejsce na przykład w motywie tzw. fasady³⁶. Trwałość motywu wynika zapewne z tradycji. Motywy, których działanie wydało się przez wieki skuteczne, były chętnie powielane. Jednocześnie uważano, aby przez niestaranne wykonanie nie zniweczyć magicznego działania talizmanu. Znajduje tu odbicie szczególnie sposób pojmowania świata i analizowania jego zjawisk³⁷.

W tym kontekście należałoby rozważyć zmiany tematyki talizmanów oraz określić magiczne znaczenie wyrytych motywów.

W okresie WE pojawiają się motywy: ptaka (głównie żurawia), rośliny, owadów, mrówek, węża, symboli astralnych, maski lwa, labrys, ryb, kóz Agrimi, bukranionu oraz swastyki - być może odmiany symbolu solarnego. W okresie średnioegejskim występują motywy: naczynia, bukranionu, statków, roślin, ptaka, rogów sakralnych, ryb, maski lwa i silphium. Największą różnorodnością odznaczają się talizmany datowane na schyłek epoki brązu. Najczęstsze motywy to: fasady, gałęzie, naczynia, ptaki, ryby, skorupiaki, statki, kapliczki, snopy, pokrywki, rogi sakralne, bu-

³⁵ P. Dyczek, Sarkofag z Hagia Triada, Próba interpretacji, Z Otchłani wieków (w druku).

³⁶ V. Kenna, Cretan Seals, s. 79.

³⁷ J. Topolski, Świat bez historii, Warszawa 1967, passim.



Rys.1. Tzw. maska lwa, gemma wykonana ze steatytu



Rys.2. Schematyczne przedstawienie tzw. maski lwa

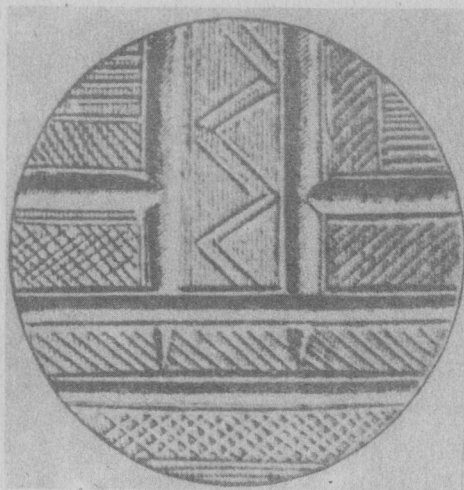
kranion, labrys, silphium, maska lwa, ośmiornica, sepia, bluszcz, gałąź palmy, róża, motyl, wąż i łądyga papyrusu. W sumie możemy wskazać 25 motywów. Występują one bądź samodzielnie, bądź w różnych kombinacjach. Trudno dokonać analizy tematycznej motywów talizmanów bez przyjęcia klucza, według którego można je wyróżnić. Wydaje się słuszne dokonanie jej na podstawie kryterium funkcji, a ściślej zakresu działania danego talizmanu, a więc od motywów o znaczeniu ogólnym w danej dziedzinie do szczegółowych. Istnieją zatem talizmany mające strzec przed nieszczęściem, zapewnić dobrą pogodę, czuwać nad dobrymi plonami i obfitymi połowami. Innym z kolei przypisywano wydzźwięk ściśle związany z funkcjami religijnymi.

Pierwszy z motywów, tzw. maskę lwa, spotykamy już w okresie WE III³⁸. Na powierzchni kamienia możemy rozpoznać lwią grzywę, rozwartą paszczę³⁹. Opisywany typ jest szczególnie popularny w okresie PE⁴⁰. Można jednak zaobserwować, że zdecydowana większość tych przedstawień utraciła już swój "lwi" charakter (rys.1). W końcu okresu PE, powierzchnie gemm-talizmanów są pokrywane już tylko bezładnie ułożonymi liniami i otworami. Nawet w ogólnych

³⁸ J.Pendlebury, *The Archaeology of Crete*, London 1944, s.83 i nast.

³⁹ Ash. Mus., 1938, 742.

⁴⁰ V.Kenna, *Cretan Seals*, s.69.



Rys.3. Talizman z wyobrażeniem
tzw. fasady

zarysach trudno doszukać się pierwowzoru ⁴¹. W roku 1974 W.Schiering ⁴² zwrócił uwagę, że określenie motywu przez odkrywców sugeruje przeznaczenie i uniemożliwia swobodną interpretację. Uwaga ta szczególnie wydaje się adekwatna w opisywanym motywie. Sądzę, że tzw. motyw maski lwa jest rodzajem ikonografii Gorgon i ma w związku z tym charakter apotropaiczny (rys.2). Być może genezy tego motywu należy szukać w personifikacji sił przyrody, jak chce Otto ⁴³. Może inspiracją były zwierzęta, a może należy zgodzić się z Karo ⁴⁴ i Cook'iem ⁴⁵, i wywieść go z obyczaju przebierania się tancerzy w trakcie obrzędów magicznych. Ciekawie problem ten rozwinął K.Majewski ⁴⁶. Jednak, bez względu na przyjęty pogląd, jedno wydaje się nie ulegać wątpliwości - talizmany tego typu służyły odstraszeniu zła.

Kolejny motyw, to wyobrażenie tzw. fasady domów (rys.3). Forma przedstawienia wydaje się nawiązywać do schematycznego wyo-

⁴¹ BCH XCI 1967 - I, s.155 i nast.

⁴² W.Schiering, w: Die Kretisch - mykenische Glyptik und ihre gegenwertigen Problem, pod red. F.Matza, Bonn 1974, s.143-148.

⁴³ T.Howe AJA 58, 1954, s.210.

⁴⁴ G.Karo, Die Religion d. ägäischen Kreiser, w: Archeologia III, 1949, s.18.

⁴⁵ A.B.Cook, Zeus. A Study in Ancient Religion, Cambridge 1914, t.III, s.845.

⁴⁶ Archeologia III, 1949, s.8 i nast.

brażenia fasady domu. Wiele elementów jest podobnych do znanych płytek fajansowych odkrytych przez A. Evansa w Knossos w roku 1902⁴⁷, czy też odkrytych w Anatolii i Mezopotamii⁴⁸ tzw. odisków architektonicznych⁴⁹. Uważam, że celem twórców talizmanów było ukazanie elementów konstrukcyjnych domów, które w szczególny sposób wymagały "wzmocnienia" w czasie częstych trzęsień ziemi. Za tą interpretacją przemawia fakt, że dotychczas najwięcej kamieni magicznych tego typu znaleziono w warstwach odpowiadających chronologicznie okresom wzmożonej aktywności sejsmicznej.

Trzeci motyw, to wyobrażenie podwójnej siekiery - labrys. Spotyka się go często wśród motywów stosowanych przy ozdabianiu powierzchni naczyń⁵⁰. Wydaje się jednak, że nie tyle służył on celom dekoracyjnym, ile miał pewien aspekt religijny⁵¹. Labrys były znajdowane w wielu miejscach. Jeden z najwcześniejszych odkryto na wyspie Mochlos, pochodzi on z okresu WE II⁵². Inny, z Vasiliki datowano na okres WE II - III⁵³. Kolejny, również z wczesnej epoki brązu znaleziono w tolosie A w Platanos⁵⁴. Na średnią epokę brązu datowano m.in. labrys z Chamaizi⁵⁵, Fajstos⁵⁶, Alkalochori⁵⁷ i Gurnia⁵⁸. Często na powierzchni talizmanów ryto podwójne siekiery w otoczeniu roślin i rogów sakralnych. Magiczne znaczenie tego motywu budzi szereg sprzecznych opinii. Jedni naukowcy widzą w nim symbol deszczu⁵⁹, inni, jak np. M. Mayer i Kretschmer, wskazują na wschodnie źródła inspira-

47 Ch. Meleşz, Minojskiat Krit, Sofia 1978, s.42.

48 Annuario 39-40, s.68 i nast.

49 L. Legrain, Architectonical Seals Impression, London 1969, s.71 i nast.

50 A Furumark, Mycenaean Pottery, Stockholm 1972, passim.

51 M. Nilsson, op.cit., s.194 i nast.

52 M. Nilsson, op.cit., s.194.

53 M. Nilsson, op.cit., s.195.

54 M. Nilsson, op.cit., s.195.

55 A. Evans, Palace of Minos at Knossos, London 1921, t. s.194.

56 A. Mosso, Escursini nel Mediterraneo e gli scan di Creta, Milano 1910, s.305.

57 BSA XIX 1912-1913, s.45 i nast.

58 M. Boyd-Hawes, Gournia, Vasiliki and other Prehistoric Sites on the Isthmus of Hierapetra, Crete, Philadelphia 1908, passim.

59 BCH 1928, 52, s.148 i nast.

cji ⁶⁰ i łączą z symbolicznym przedstawieniem Zeusa ⁶¹. Z kolei Emeric i David byli zwolennikami poglądu, że labrys to symbol słońca i burzy. Natomiast M.O.Waits sugeruje powiązania z kultem Wielkiej Matki ⁶². Jeszcze inna grupa badaczy, reprezentowana przez W.Korabiewicza ⁶³ i G.Thompsona ⁶⁴, skłania się do poglądu, że pełnił on rolę świętego topora. Najbliższe moim poglądom są teorie wiążące labrys z pogodą. Sądzę, że jego magiczne znaczenie było bardziej bogate niż zwykle się uważać i obejmuje wszystko to, co wiąże się z płodnością, wzrostem, dobrą pogodą - szczególnie deszczem oraz obfitym plonem.

Do symboliki religijnej należy również motyw rogów sakralnych, popularny szczególnie w latach 2000-1700 p.n.e. Również i w tym wypadku narodziło się wiele sprzecznych opinii. Odwoływano się zarówno do analogii wschodnich, jak również do analizy formalnej. Łączy się go z bykiem ⁶⁵. B.William i oo Lagrange szukają analogii w Egipcie ⁶⁶. P.Newbery widzi podobieństwo z hieroglifem oznaczającym wzgórze ⁶⁷. A.Evans wskazuje na związki z Mezopotamią ⁶⁸ lub też powołuje się na Homera, widząc w rogach sakralnych symbol Posejdonu i trzęsień ziemi ⁶⁹. Formy koszyków dopatruje się w tym motywie Deubner ⁷⁰, zaś podstawy pod garnki Schuchhardt i Sjövall ⁷¹. Z mnogości propozycji trudno wyłoić najbardziej przekonujące, bowiem każda z nich stara się tłumaczyć jakiś fragment całości. Sądzę jednak, że do najbardziej prawdopodobnych interpretacji należą te, które łączą motyw rogów sakralnych z obfitością, siłą, w tym również niszczącą.

⁶⁰ M.Nilsson, op.cit., s.108.

⁶¹ Gansiniec, op.cit., s.20 i nast.

⁶² AJA XXVI, 1923, passim.

⁶³ W.Korabiewicz, Śladami amuletu, Warszawa 1974, s.12-20.

⁶⁴ G.Thomson, op.cit., s.224.

⁶⁵ M.Nilsson, op.cit., 186.

⁶⁶ M.Nilsson, op.cit., 187.

⁶⁷ A.B.Cook, op.cit., t.1, s.56; Herodot II,41.

⁶⁸ JHS XXI, 1901; s.139 i nast.

⁶⁹ A.Hopkins, Creta its Past, Present and Peoples, London 1971, s.57.

⁷⁰ AA XI 1925, s.213.

⁷¹ B.Rutkowski, Wyspy wiecznego szczęścia, Ossolineum 1975, s.117.

Równie częstym motywem, występującym łącznie z labrys i rogami sakralnymi, są przedstawienia gałęzi pokrytych liśćmi. Szczególną popularnością motyw ten cieszył się w okresie PE. Jak można sądzić, poprzez szczegółową analizę formalną, często wyobrażano gałęzie oliwki i figi. Trudno się temu dziwić, wszak odkrycia pras do tłoczenia oliwy i zapisy umieszczone na tabliczkach spisanych w piśmie linearnym B, potwierdzają istotne znaczenie gospodarcze tych roślin. Są one również tradycyjnie zaliczane do tzw. triady śródziemnomorskiej. Nie dziwi ich umieszczenie na powierzchni talizmanów. Nie można wykluczyć związku motywu gałęzi z kultem drzewa ⁷². Oprócz wspomnianych wyżej gatunków roślin, na niektórych kamieniach magicznych być może wyobrażono gałęzie wierzby. W wielu kulturach w tym również w greckiej, wywary i okłady z liści wierzby stosowano jako lek usmięrzający bóle reumatyczne. Współczesne badania potwierdziły skuteczność tego rodzaju kuracji, ponieważ odkryto w wyciągach z wierzby kwas salicylowy.

Również "medyczne" znaczenie mogły mieć talizmany z przedstawieniami róży. W pracach M.Möbiusa ⁷³ i W.Cartera ⁷⁴ znajdujemy analizę formalną tego motywu. Z kwiatu produkowano, jak wynika z tabliczek inwentarzowych, olejek różany. Składano go także w ofierze bóstwom. Możliwe, że również i ten zwyczaj skłonił do grawerowania na powierzchni talizmanów wyobrażeń róży.

Od czasów A.Evansa ⁷⁵ uważa się, że kolejny motyw - symboli astralnych - był jedynie elementem uzupełniającym. Nie mogą w pełni podzielić tego poglądu. Symboliczne znaczenie przedstawień Słońca jest ogólnie znane. Zapewne genezy należy poszukiwać w Egipcie. Jeśli natomiast weźmiemy pod uwagę wyobrażenia gwiazd i planet, mamy więcej możliwości. Mógł być to np. Syriusz, Wega, Wenus, Jowisz - najjaśniejsze obiekty astronomiczne na nocnym niebie. Jeśli przyjąć interpretację L.Pomerance ⁷⁶, to również przedstawienia roślin - gałęzie, kwiaty róży, to symbole gwiazdo-

⁷² JHS XXI, 1901, s.78 i nast.

⁷³ M.Möbius, Pflanzenbilder der minoischen Kunst in botanischer Betrachtung. JdI XLVIII, 1933, s.1 i nast.

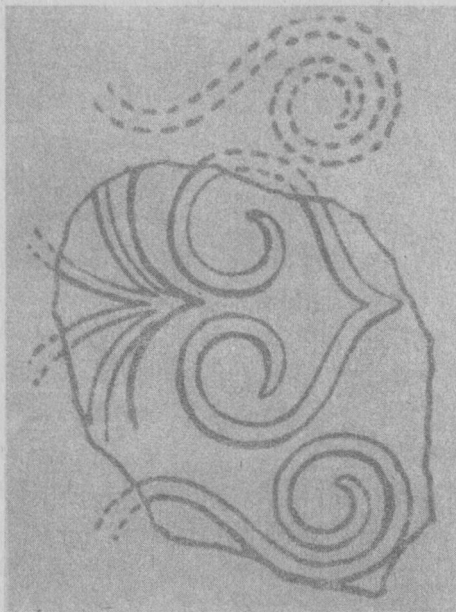
⁷⁴ Antiquity 55, Sept 1940, s.255 i nast.

⁷⁵ A.Evans, op.cit., t.IV, s.447 i nast.

⁷⁶ L.Pomerance, The Phaistos Disc an interpretation of astronomical Symbols, Göteborg 1976, passim.



Rys.4. Tzw. motyw silphium, przedstawiony na powierzchni talizmanu



Rys.5. Motyw silphium -
- fragment fresku

zbiorów. Rozszerza to znacznie możliwości interpretacyjne, wiemy bowiem, że np. istniał w kalendarzu egejskim "miesiąc rozpoczęcia żeglugi", zaś Hezjod, powołując się na zmiany w układzie gwiazdozbiorów sfery niebieskiej, wspomina, "...gdy Orion zachodzi i Plejady, zaczynamy orkę..."⁷⁷.

Motyw silphium, wszedł do literatury przedmiotu na początku XX w. A.Evans⁷⁸, dokonując analizy przedstawień roślinnych tzw. typu "psi" oraz motywów w kształcie serca, doszedł do wniosku, że są to wyobrażenia nasion drzewa silphium. Choć pogląd ten początkowo szeroko zaakceptowano, rychło jednak narodziły się wątpliwości. W trakcie analizy formy tego motywu, również i ja zauważyłem dwie prawidłowości:

- 1) zawsze ze środka "nasienia" wyrastają przeważnie trzy kielichy,
- 2) często wewnątrz "nasienia" przedstawiano w postaci dwóch skierowanych ku sobie spiral, nadających mu wygląd kielicha kwiatowego (rys.4).

Porównanie dostępnego mi materiału skłoniło mnie do wniosku, że nie są to przedstawienia nasienia legendarnej rośliny, lecz kwiatu lili (rys.5). Możliwe, że przyczyną, która spowodowała

⁷⁷ L.Pomerance, op.cit., s.45.

⁷⁸ A.Evans, op.cit., t.II, s.284 i nast.

wycinanie na powierzchni talizmanów tej rośliny, były jej własności lecznicze. Można sądzić, że tym samym celom służył motyw bluszozu.

Jest on popularnym motywem zdobniczym na ceramice ⁷⁹ od okresu SE I, występuje często wraz z labrys i rogami sakralnymi. A.Evans szuka genezy w symbolu boga delty Nilu ⁸⁰ i przypisuje mu znaczenie chtoniczne. W czasach antycznych produkowano z niego rodzaj piwa ⁸¹. Kwiaty, kwitnące jako ostatnie jesienią, miały znaczenie magiczne ⁸². Produkowano również z niego czerwony barwnik przypominający lakę ⁸³. W Grecji klasycznej bluszoż był symbolem "płodnej dłoni matki Rei" ⁸⁴. Ponieważ talizmany z tym motywem często odkrywano w grobach, możliwe, że posiadał on symbolikę związaną z kultem zmarłych.

Często wśród motywów talizmanów występują przedstawienia różnych typów naczyń. Jedne to wazy libacyjne, w innych rozpoznajemy kantarosy. W sumie wyodrębniłem 5 typów. Pierwszy to kantarosy, podobne do znanych z Troi naczyń typu *depas amphikypelon* ⁸⁵. Drugi - dzbanki z jednym uchwytem i podniesionym wylewem. Możliwe, że ich pierwowzoru należy szukać wśród typów naczyń metalowych. Trzecia grupa, to jednouszne dzbanki z dzióbkiem, przez M.Nilssona wiązane z kultem świętego drzewa ⁸⁶. Czwarty, to dzbanki z uchwytem wystającym ponad wylew. Analogie wskazują na zainspirowanie tego kształtu naczyńiami kamiennymi ⁸⁷. Ostatni typ, to dzbanki z jednym uchwytem i prostym wylewem. Porównując związki między różnymi wariantami tego motywu ⁸⁸, doszedłem

⁷⁹ A.Furumark, op.cit., passim.

⁸⁰ A.Evans, op.cit., t.II, s.483.

⁸¹ R.Graves, *Mity greckie*, Warszawa.

⁸² R.Graves, op.cit.

⁸³ Rurgerus, *O rzemiosłach*, rozdz.98, Pauzanasz II 2,5.

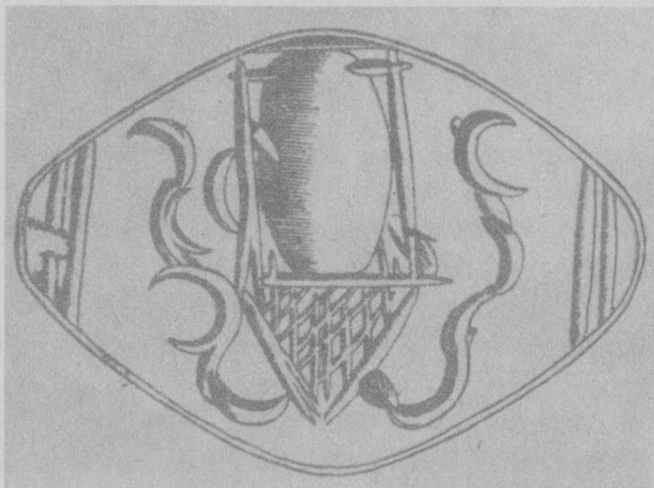
⁸⁴ Diodor Sycylijski V,64, Strabon X,3,33 Sofokles "Głusi satyrowie".

⁸⁵ C.Blegen, *Troy*, Cambridge 1964, s.7 i nast.

⁸⁶ M.Nilsson, op.cit., s.148 i nast.

⁸⁷ P.Warren, *Minoan Stone Vases*, Cambridge 1969, passim.

⁸⁸ Szerzej na temat kombinacji motywów: A.Onassoglou, *Die Kombinationen der "talismanischen" Siegel*, w: *Studien zur Minoischen und Helladischen Glyptik*, Berlin 1981.



Rys.6. Tzw. kapliczka z węzami

do wniosku, że ten rodzaj talizmanów wiązać należy z pracami na roli i wykonywanymi tam obrzędami. Zmierzały one zapewne do uzyskania jak najlepszych plonów i prawidłowej wegetacji roślin.

Jednym z najczęściej spotykanych motywów talizmanów jest wyobrażenie ptaka. Najwcześniejsze gemmy tego typu pochodzą z początku okresu WE. W średniej epoce brązu szczególnie popularne były kamienie z przedstawieniami orłów i żurawi⁸⁹. Pierwszy z tych tematów dominuje również w PE. Talizmany tego typu często odkrywano w grobach. Znamy również talizman tego typu, który został wmurowany w ścianę⁹⁰. W wielu wypadkach nawet wnikliwa analiza nie pozwala na rozróżnienie gatunku ptaka. W niektórych możemy sądzić, że nieznany artysta wygrawerował: sępy, jaskółki, zimorodki, kruki, gołębie. A.Evans i H.Schliemann wiązali te ostatnie z kultem Afrodyty⁹¹. M.Nilsson dochodzi do wniosku, że są to raczej przedstawienia tzw. ptasiej epifanii⁹². Inni naukowcy, jak np. J.Harrison, sugerują, że są to symboliczne powiązania nieba i ziemi⁹³. Wide łączy je z kultem drzewa⁹⁴,

⁸⁹ Et.Cret II, passim.

⁹⁰ BSA 65, 1970.

⁹¹ M.Nilsson, op.cit., s.331 i nast.

⁹² JHS XXI, 1901, s.105 i nast.

⁹³ J.Harrison, Bird and Pillar Worship Connexion with Ouranium Divinities, Oxford II, s.156.

⁹⁴ D.Wide, Baum, Vogel und Axt, Göteborg 1910, s.62 i nast.

szczególnie w przypadku dzięcioła⁹⁵. L.Pomerance, również w ptakach widzi symbole astralne⁹⁶. Jeszcze inni zwracają uwagę, że nawet wśród współcześnie żyjących plemion, ptak jest symbolem duszy⁹⁷. Ciekawą teorię prezentuje E.A.Armstrong, doszukujący się w przedstawieniach żurawia odbicia znanego na Krecie tzw. tańca żurawia. Miał on być wykonywany wiosną i symbolizować powrót "życia". Natomiast wyobrażenie orła zapewne należy wiązać z cechami tego ptaka. Sposób przedstawiania sugeruje, że bierze on właściciela talizmanu w opiekę, dodaje mu siły⁹⁸. Jeśli idzie o inne ptaki, można, jak sądzę, przyjąć wyjaśnienie zaczerpnięte z mitologii. Np. zimorodek był symbolem miłości, dzięcioł miał stukaniem przywoływać deszcze, kukułka była związana z Zeusem⁹⁹.

Wydaje się, że węże były personifikacją sił opiekuńczych¹⁰⁰, w mniejszym stopniu zwracano uwagę na ich chtoniczny charakter. Podobnie pod opiekę oddawano spichrze i ule. Sądzę, że do tej kategorii należy zaliczyć również tzw. kapliczkę z węzami /K 254/ (rys.6).

Do ochrony przed naturalnymi plagami służyły talizmany z wrytymi wyobrażeniami owadów, szarańczy. Natomiast motywy mrówki i być może, motyla, mogą być pozostałościami pierwotnego totemizmu¹⁰¹. Możliwe, że do tego samego sposobu myślenia nawiązują talizmany z przedstawieniami agrimi. Nie można wykluczyć, że kierowano się albo magią myśliwską (szczególnie dlatego, że talizmany tego typu są popularne we wcześniejszych okresach), albo też chęcią ochrony hodowanych zwierząt.

Przez całą epokę brązu istniały talizmany z motywem statków (rys.7). Występuje on w czterech wariantach: przedstawienia tylko części dziobowej, całe statki, statki z ładunkiem, samych żagli. Zapewne w pierwszych trzech wariantach chodziło o ochronę

⁹⁵ M.Nilsson, op.cit., s.336 i nast.

⁹⁶ L.Pomerance, op.cit., passim.

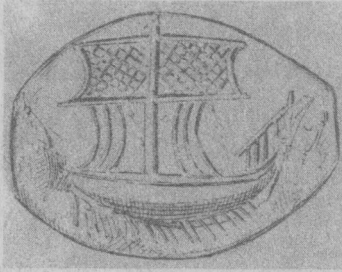
⁹⁷ K.Birket-Smith, op.cit., s.407 i nast.

⁹⁸ P.Amiet, La glyptique mesopotamienne archaïque, Paris 1958, s.131.

⁹⁹ R.Graves, op.cit., s.59.

¹⁰⁰ W.Guthrie, The Religion and Mythology of the Greek, Cambridge 1964, s.17.

¹⁰¹ G.Thomson, op.cit., s.93.



Rys.7. Motyw statku

obdarzali wiatry czią ¹⁰³.

Kolejny motyw nazwano w literaturze poświęconej talizmanom motywem snopów. Temat ten pojawia się w okresie SE II, początkowo jako uzupełnienie motywu statków, a następnie samodzielnie. Analizując te przedstawienia, V.Kenna ¹⁰⁴ dochodzi do wniosku, że są to wyobrażenia roślin. W paru przypadkach rozpoznaje w nich wiązki silphium ¹⁰⁵. Sądzę jednak, że motyw ten jest kontynuacją wariantu przedstawień statków z ładunkiem.

Mieszkańcy morza, a więc ryby, głowonogi i skorupiaki, są częstym typem motywu występującego na powierzchni talizmanów ¹⁰⁶. Zapewne motyw ryb: tuńczyków, popularny w okresie PE I, wiąże się z chęcią zapewnienia sobie obfitych połowów ¹⁰⁷. Z delfinami, być może, wiązano siły dobre, zapewniające spokojną żeglugę, dobrą pogodę. Możliwe, że podobną funkcję pełnił motyw ryb latających (rys.8). Tym razem chodziłoby o żeglugę nocną, bardziej niebezpieczną. Głowonogi i skorupiaki, choć należały do egejskiego jałkospisu, jak wykazują analogie późniejsze, mogły pełnić funkcje apotropaiczne.

Archaizacja

W parze z trwałością motywu szła niewątpliwie archaizacja. Wiadomo, że cięcie gemm z biegiem czasu ulegało systematycznemu

¹⁰² P.Amet, op.cit., s.177, L.Casson, Ships and Seamanship in the Aegean World, Princeton 1973, s.30.

¹⁰³ M.Ventris, J.Chadwick, Documents in Mycenaean Greek, Cambridge 1973, s.127.

¹⁰⁴ V.Kenna, Talismanic Stones, s.27.

¹⁰⁵ V.Kenna, Talismanic Stones, s.28.

¹⁰⁶ V.Kenna, Talismanic Stones, s.27.

¹⁰⁷ B.Wüssog, Delphins, Scientific American II, 1979, s.171-219.



Rys.8. Motyw ryby latającej

się dawnymi technikami w surowcach, których używania zaniechano ¹⁰⁹. Wydaje się, że przyczyny takiego postępowania są związane z "magicznym" pojmowaniem świata. Nagły powrót do niektórych motywów może wynikać z powtórzenia się sytuacji, która miała kiedyś miejsce i powtórnego zastosowania skutecznych wcześniej motywów. Możliwe, że uznano także, iż poprawki lub uproszczenia wniesione przez pomyłkę w kopiowaniu albo też rozmyślnie dla wzbogacenia motywu okazały się nieskuteczne. Toteż słuszna wydaje się sugestia V.Kenny, aby zaliczyć tego rodzaju gemmy do talizmanów.

Analogie tematyczne motywów kamieni magicznych z sąsiednich kręgów kulturowych

Sprawa ta od dawna interesowała badaczy ¹¹⁰. Szczególnie intensywnie zajęto się sprawą importów i naśladownictwem kamieni

¹⁰⁸ A.Desenne, Des ateliers de pierres gravees a Malia, Paris 1957, s.123 i nast.

¹⁰⁹ V.Kenna, Talismanic Stones, s.27,28,29.

¹¹⁰ A.Evans, op.cit., t.I, passim.

magicznych pochodzących z Egiptu ¹¹¹. Przyjęto a priori, że jeśli jakiś motyw magiczny był używany w Egipcie, to również na terenie Egei wiązano z nim podobne treści. Badania prowadzone w tym zakresie przez A.Evansa potwierdziły słuszność tego założenia ¹¹².

Początki relacji egipsko-egejskich sięgają XII dynastii i rozwijały się dynamicznie, aż do upadku kultury egejskiej. Świadczą o tym znajdowane na terenie Egei, głównie Krety, importy egipskie. Do interesujących znalezisk należą m.in. gemmy w kształcie skarabeuszy, siedzącej małpki, lwa, piramidy, często zdobione magicznymi motywami waz i nefer. Natomiast w okresie średniej epoki brązu wyraźniejsze są związki z Mezopotamią ¹¹³. Naśladuje się wtedy pieczęcie cylindryczne. Na wschodzie szuka się genezy tak popularnej w kompozycji talizmanów grupy antyte-tycznej ¹¹⁴.

Materiały i kształty

W okresie WE używano do produkcji talizmanów wyłącznie steatytu oraz kości słoniowej ¹¹⁵. Stosowano tylko białe odmiany kamienia, zaś od WE III również kolorowe ¹¹⁶. Istnieje pogląd, że steatyt doskonale imituje kość kolorem, połyskiem i twardością. Jest on minerałem łatwo dostępnym na Krecie. Od okresu SE I spotykamy pierwsze gemmy-talizmany wykonane z chalcedonu, marmuru i karneolu, natomiast w SE II wzbogacają ten repertuar: serpentyn oraz jaspis. Koniec średniej epoki brązu zaznacza się w gliptyce wprowadzeniem nowych minerałów: ametystu, agatu, kryształu górskiego, szafiru, sardu, obsydianu. Są to minerały bardzo twarde, wymagające wysokich umiejętności.

Lata 1550-1450 p.n.e. wyróżniają się szczególnie intensywnym rozpowszechnieniem talizmanów. Wykonuje się je z sardoniksu,

¹¹¹ A.Ward, op.cit., s.67.

¹¹² J.Pendlebury, Aegiptiaca, Cambridge 1930, passim.

¹¹³ P.Amiet, op.cit., passim.

¹¹⁴ J.Pilecki, Układ heraldyczny w kulturze mykeńskiej, Światowit XVII 1936/37, s.15.

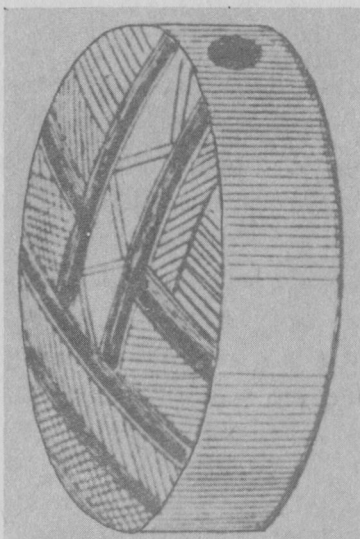
¹¹⁵ J.Pendlebury, op.cit., s.53; A.Evans, op.cit., t.I, s.68.

¹¹⁶ J.Pendlebury, op.cit., s.86.

hematytu, kwarcu, bazaltu, łupków, a nawet żelaza meteorytowego ¹¹⁷ czy szkła ¹¹⁸. Okres PE III nie wnosi nic nowego, zaznacza się nawet tendencja do wykonywania gemm, w tym talizmanów, mniej starannie i w gorszym materiale. Najczęściej używa się karneolu hematytu, bazaltu, kwarcu i sardonixu. Pojawiają się też paciorki wykonane z bursztynu ¹¹⁹.

Z użyciem kamieni wiąże się w sposób nierozzerwalny dobór barw. I w tym przypadku możemy wskazać pewne tendencje. Mając do wyboru różne warianty barwne danego minerału - szczególnie dobrze jest to widoczne w kamieniach warstwowych - artysta wybiera taki kolor, który koresponduje z rytym motywem ¹²⁰. Stara się, aby barwa kamienia odpowiadała barwie, jaką ma w naturze przedmiot wryty na jego powierzchni.

Wydaje się, że samemu kamieniowi nie przypisywano specjalnych własności. Pełnił on raczej, poprzez swój kolor, nadany kształt, funkcję wzmacniającą i podkreślającą wryty motyw.



Rys.9. Talizman
w kształcie dysku

Również kształt, jaki nadawano talizmanom, ulegał zmianom w epoce brązu. Najstarszym znanym i popularnym był kształt paciorka o przekroju trójkąta równobocznego, czyli tzw. gemma pryzmatyczna ¹²¹. Znamy jedynie parę przykładów wczesnoegejskich talizmanów w kształcie stożka. W okresie WE III pojawiają się talizmany w kształcie cylindra, grawerowane jednak nie na powierzchni walca, jak to ma miejsce na Bliskim Wschodzie, lecz na obu okrągłych podstawach ¹²² (rys.9). W okresie SE Ia pojawiają się pierwsze talizmany

¹¹⁷ A.Sakellariou, Die minoische und mykenische Siegel des Nationalmuseum in Athen, Berlin 1963, nr 4647.

¹¹⁸ Gemma-Myk, no 6536.

¹¹⁹ BSA 69, 1974 (A.Harding, H.Hughes).

¹²⁰ CMS I porównanie materiałów.

¹²¹ V.Kenna, Talismanic Stones, s.13; V.Kenna, Cretan Seals, s.68; J.Pendlebury, op.cit., s.53.

¹²² H.Frankfort, Cylinder Seals, London 1939, s.300.

w kształcie migdałów i soczewek ¹²³, spłaszczonych cylindrów ¹²⁴ - najbardziej popularne w okresie SE III - PE Ia ¹²⁵. Od XIX w. p.n.e. wykształca się także forma dysku (SE II) ¹²⁶. W omawianym okresie wyraźnie słabnie zainteresowanie gemmami pryzmatycznymi. Znajduje się je czasem w grobach, natomiast bardzo rzadko w miejscach codziennego przebywania człowieka. Swój powtórny renesans przeżywają one w trochę zmienionej formie w okresie PE. Wtedy także stosuje się inne kształty, np. tzw. późne spłaszczone cylindry, nazywane w literaturze przedmiotu - poduszkami ¹²⁷, wydłużone migdały (PE Ib) oraz gemmy "gruczołowate", będące, jak sądzę, późną odmianą kształtu migdałów.

Wydaje się, że u podstaw zmiany kształtów talizmanów leżą trzy przyczyny:

- postęp w obróbce kamieni,
- wpływy zewnętrzne,
- wierzenia religijne połączone z wiarą w skuteczność zabiegów magicznych.

Osobnym problemem jest geneza kształtów talizmanów. Najwięcej sporów budzą talizmany o kształcie migdału. A.Evans ¹²⁸ i V.Kenna ¹²⁹ wskazują na paralele etnologiczne, zwracają uwagę na fakt, że forma ta jest do dziś rozpowszechniona wśród mieszkańców Bliskiego Wschodu. Przypisuje się im właściwości dodatniego oddziaływania na umysł człowieka. Istnieje teoria, wyprowadzająca ten kształt nie od pestki migdału, lecz formy oka ¹³⁰. Miało by to oznaczać, że bóstwo pilnuje i opiekuje się właścicielem talizmanu. Oko jest często występującym motywem w wiekach późniejszych, kiedy jego wyobrażenie w sensie apotropaicznym umieszczano na pierścieniach i ceramice.

¹²³ V.Kenna, *Talismanic Stones*, s.27 i nast.

¹²⁴ *JHS XXI*, 1091, s.99 i nast.

¹²⁵ J.Pendlebury, *op.cit.*, 140.

¹²⁶ J.Pendlebury, *op.cit.*, *passim*.

¹²⁷ V.Kenna, *Cretan Seals*, *passim*.

¹²⁸ A.Evans, *op.cit.*, t.I, s.484.

¹²⁹ V.Kenna, *Cretan Seals*, s.5 i nast.

¹³⁰ Np. niektóre naczynia greckie w stylu geometrycznym por. CVA.

Badacze są zgodni w przypuszczeniu, że genezy kształtu dysku należy szukać w tradycjach hetyckich¹³¹ i łączyć z wyobrażeniem dysku słonecznego.

Wydaje się, że cylindry są formą zapożyczoną z Mezopotamii. Twierdzenia te poparły znaleziska z Cypru¹³², a więc wyspy leżącej między dwoma kręgami kulturowymi. Motywy mezopotamskie, umieszczone na powierzchni walca, musiały bardzo żywo oddziaływać na wyobraźnię Egejczyków. Efektem tego są kopie pewnych tematów i sposobów kompozycji. Jednocześnie jest to przykład przystosowania wcześniejszej formy do nowych, zmienionych warunków. Dopiero w okresie PE, kiedy wpływy mezopotamskie na Kretę i Cyklady są szczególnie intensywne, przyjmuje się na tym obszarze cięcie motywów na powierzchni walca¹³³, ale nie jest to zjawisko powszechne.

Istnieje jeszcze jeden rodzaj gemm, który w pracach naukowych jest nazywany "gemmaми w kształcie serca"¹³⁴. Rzeczywiście forma ta zewnętrznie kojarzy się ze schematycznym wyobrażeniem serca. Jednak analogie pochodzące z obszaru Bliskiego Wschodu¹³⁵ wskazują, że w ten sposób przedstawiano wazy libacyjne. Natomiast z obszaru Egei można przytoczyć liczne przykłady, gdy identyczną formę mają przedstawienia siedzących ptaków, głównie orłów.

Na zakończenie rozważań o kształtach pragnę zwrócić uwagę na jeszcze jedną, bardzo kuszącą możliwość interpretacyjną. Jeśli zestawimy materiały, z których wykonywano talizmany i naturalne formy ich występowania, zwraca uwagę ciekawa zbieżność. Na przykład kwarc występuje w przyrodzie w postaci migdałów i soczewek, łupki i ametysty w żyłach lub migdałach, marmur czasem w soczewkach itd. Wydaje się zatem, jakby artyści świadomie naśladowali, w mniejszej skali, naturalny wygląd złoża, w którym znaleziono poszukiwany minerał.

Zasygnalizowania wymaga także temat rozmiarów talizmanów. Gemmy pryzmatyczne początkowo są dosyć duże, osiągają rozmiary

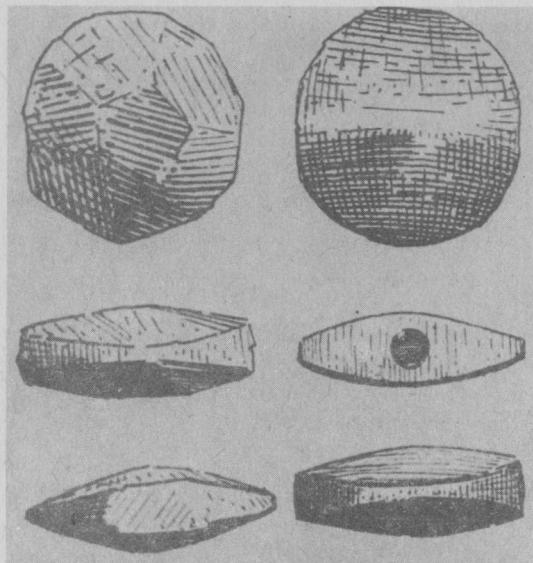
¹³¹ A.Evans, op.cit., t.IV, s.458.

¹³² V.Kenna, V.Karageorghis, Four Cylinder Seals from Kition, Ateny 1967, passim.

¹³³ J.Pendlebury, op.cit., s.219 i nast.

¹³⁴ A.Evans, op.cit., t.IV, s.285.

¹³⁵ P.Amiet, op.cit., s.166 i nast.



Rys.10. Obróbka kamienia
o kształcie soczewki

23 x 20 (mm). W okresie SE I ulegają zmniejszeniu do 12 x 8 (mm). Ponieważ zmienia się stosunek długości do szerokości, gemmy stają się bardziej wysmukłe, wyraźniej jest widoczna oś. Właśnie iloraz tych dwóch wielkości przyjąłem jako symptom zmian. Wspomniane redukcje wymiarów w okresie SE, utrzymują się także wśród innych kształtów. Od końca tego okresu talizmany w kształcie migdałów mają iloraz zbliżony do jedności (od 1 do 1,3). Podobnie w typie soczewek (rys. 10) ich średnica w okresie

PE I wynosi średnio 13,9 (mm) w PEII - 12,5, zaś w PE III aż 14,5. Te dane potwierdzają obserwację, że w okresie PE II artyści osiągają największą biegłość w obróbce kamieni.

W niniejszym artykule mogłem jedynie skrótowo przedstawić podstawowe problemy związane z interpretacją talizmanów egejskich. Oprócz prezentacji proponowanych kryteriów wyróżniania kamieni magicznych, więcej uwagi starałem się poświęcić ich motywom i interpretacji. Wiele elementów wymaga jeszcze dalszych badań i analiz. Nie na wszystkie pytania można udzielić jednoznacznych odpowiedzi. Mimo to, można wskazać na istotną rolę, jaką kamienie magiczne odgrywały w życiu Egejczyków. Nie rozumiejąc wielu zjawisk z otaczającego ich świata, blisko związani z naturą, obdarzeni bystrym zmysłem obserwacji, szukali oni pomocy w świecie nadprzyrodzonym. Stworzyli system zabezpieczeń dostępny, jak wynika z badań archeologicznych, dla wszystkich warstw społecznych.